

JAN M. HELLER

Irodalmi traumatológia

A PARADIGMAVÁLTÁS HATÁRAI A TÖBBNEMZETISÉGŰ IRODALOMTÖRTÉNET KOMPARATISZTIKAI KONSTRUKCIÓJÁBAN

Az utóbbi években egyre aktuálisabbá válik az irodalomtörténet többnemzeti-ségű jellegének kérdése az egykori Csehszlovákia földrajzi területén.¹ Ezzel kapcsolatban időnként újra felmerül a nemzetekfeletti horizont és a közép-európai-ság kérdése, ami gyakran kerül ellentétbe a tradicionális, nyelvközpontú, a nemzeti filológián alapuló irodalomtörténeti perspektívával, valamint a nyelvileg areális, szlavisztikai történeti koncepciókkal, amelyeket már régóta joggal tekinthetünk elavultnak. Ez a fejlődés természetesen kihívást jelent az irodalmi komparatistika mint irodalomtörténeti segédtudomány számára, amelynek fogalmi és konceptuális eszközei csak bizonyos mértékig elfogadottak az irodalomtudományi historiográfiában. Pontosabban a nemzeti filológia és a komparatistika ellentéte a többnemzetiségű irodalomtörténet-írás lehetőségeinek kérdése esetében kerül nyomatékosan előtérbe, amelyet nem lehet másképp feloldani, minthogy elismerjük mindkét perspektíva bekapcsolásának szükségességét a kutatás folyamatába. Az irodalmi, művészi szövegek a történelem konstitúciójába ismételtelen és mindig más olvasatban kerülnek be, formálván az olvasók személyes és kollektív mentalitását, akik ezáltal vesznek részt a valóság szociális megalkotásában.² Viszonylag a közelmúltig túlnyomóan csak a nemzeti filológia szempontja érvényesült, miközben a szépirodalomra úgy tekintettek, mint ami a „nemzeti szellemet” fejezi ki, és ebben az értelemben identitásalkotó faktor, míg a jelenlegi időszakban egyre növekszik az interkulturális (ehhez a fogalomhoz még visszatérünk) viszonyok jelentősége. Abban a helyzetben, amikor maga a kutatás tárgya kínálja fel a nemzeti filológia határainak túllépését, egyenesen a „komparatistika elkerülhetetlenségéről” beszélhetünk,³ nem is említve azt az episztemológailag egyszerű tézist, hogy egy specifikus dolog csak egy másikkal összehasonlítva értelmezhető. Egy bizonyos (irodalmi) mű így léphet be nemzeti, interkulturális vagy egyidejűleg mindkét síkon a kapcsolatok hálózatába.

A történettudomány módszertani vitáinak analógiájára az irodalomtörténet-írás – mint lineáris narratíva – ma már meghaladottnak tekinthető. Az elméleti keretezés a bourdieui értelemben vett irodalmi mező mintájára alakult át, ami

¹ Cseh nyelvterületen a legújabb, népszerű formájában is egyetlen jelentős kísérlet a nemzeti orientációjú irodalomtörténet meghaladására: Petr ŠÁMAL a kol., ed., *Literární kronika první republiky* (Praha: Academia, 2018).

² Marcel CORNIS-POPE and John NEUBAUER, „General Introduction”, in *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, I, 1–18 (Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2004).

³ Peter V. ZIMA, *Komparatistika* (Tübingen: Francke, 1992), 12–13.

olyan tér, amelyben a nemzeti sokszínűség a nyelvi heterogenitásban nyilvánul meg, s a különböző nyelvtípusok dinamikái egyebek közt a diszkurzív praxisban és a hatalmi stratégiákban működnek, kölcsönösen imitálva és parodizálva egymást, polemikus kölcsönösséget teremtve. A nyelvészeti terminológiát itt metaforikus értelemben használjuk, azt érzékeltetve, hogy az irodalmi kultúra bonyolult szerkezet, amelynek összetevői kölcsönösen aszimmetrikus kapcsolatba lépnek egymással. Gyakran állhatnak ellentétben, mert az irodalmi diskurzus irodalmon kívüli tényezőkkel kontaminált – ideológiával, politikával, korabeli esztétikai és etikai preferenciákkal, tabukkal –, s az irodalmi kultúra némelyik, sőt nagyobb része nem vesz benne részt, vagy éppen ellentmond neki. A többnemzetiségű irodalomtörténetben egyre inkább az érvényesül, hogy nem csupán magukra az irodalmi szövegekre szükséges komparatistikai aspektusból reflektálni, de a róluk szóló elméleti diskurzusokra is. Egyaránt reflektálni kell a dialógusra és a feszültségre, mérlegelve az irodalmi szövegek kulturálisan specifikus, nemzeti és interkulturális (sőt transzkulturális) karakterét. Az irodalomtörténet soha nem konzervatív: a tényekből és a teoretikusan megalapozott irodalomtörténeti szerkesztésből elkerülhetetlenül következik az episztemológiai probléma: maga a történelem soha nem esszenciális, a tények igazsága mindig csak bizonyos szemantikai rendszerben értelmezhető (perspektivikus és szelektív módszerrel). Az *irodalomtörténetnek* nem a tények a tárgyai, hanem konkrét személyek által alkotott narratív reprezentációk – s ezeknek saját előértelmezésük van, és ezen reprezentációk különböző ideológiai, esztétikai és egyéb okokból készülnek.⁴ Szintén ezek a narratív reprezentációk, melyekről fentebb volt szó, lépnek a másodlagos szemiotikai rendszerek erőterébe.

Az összehasonlító irodalomtudománynak nem állnak rendelkezésére objektív immanens kritériumok, és minden eszköze diszkurzív struktúra, másodlagos rendszerek konstrukciója. Ezért az a feladata, hogy felfedje, sőt dekonstruálja az irodalomtörténeti (irodalomelméleti) fogalmak, koncepciók, diskurzusok ideológiai és kiváltképp kulturális alapjait. Ez azonban csak látszólagos paradoxon. Pontosán ezért, mert a komparatistikai perspektíva szükségszerűen dialektikus – mindig az univerzális és a partikuláris között mozog –, de azért is, mert a definícióból következően úgymond antropológia síkon is jelen van – mint a saját kultúra monologikus megkötöttségéből való kiszabadulás dialogikus eszköze –, ami a kulturális (nyelvi) kötöttség felfedéséhez és reflexiójához vezethet, különösen interkulturális szempontból.

A számomra adott történeti anyag, amelyen a többnemzetiségű irodalomtörténet komparatistikai megközelítését – ennek esélyeit és buktatóit – jól lehet demonstrálni, a csehországi német nyelvű irodalom feldolgozása, körülbelül a 19. század elejétől a 20. század derekáig, amikor a történelmi események – a háború utáni etnikai tisztogatás, a német nyelvű lakosság kitelepítése – az irodalom kon-

⁴ CORNIS-POPE and NEUBAUER, „General Introduction”, 14–15.

tinuitását erőszakkal megszakították. Az alábbiakban igyekszem körülírni néhány területet, amelyeken a többnemzetiségű irodalomtörténet-írás komparatistikai megközelítése produktívnak bizonyulhat. Egyúttal élek a javaslattal, hogy a kutatói kérdések meglehetősen széles skálájára, amelynek legkisebb közös nevezője a fentebb elgondolt irodalmi mező, vezessük be az *irodalmi traumatológia* összefoglaló fogalmát (tekintettel az anyag történeti sajátosságaira).

1. A többnyelvűség már az írott kultúra kezdetétől kötődik a cseh nyelvterülethez. Sajátos komparatív dinamikára tett szert a 19. század végén, amikor kialakult az irodalomtörténet-írás keretei. Mivel a német nyelv különleges funkciót töltött be a térségben – nem csupán a kulturális és politikai dominancia eszköze volt, hanem közvetített a különböző kultúrák között –, az ezen a nyelven írott művek besorolódtak a német irodalmi kánonba, ám egyúttal szembe is kerültek a területileg rokon, de nyelvében eltérő cseh irodalommal. A csehországi német irodalom helyzete megváltozott 1918 után, amikor kisebbségi pozícióba került, 1945 után pedig kifejezetten „Literatur ohne Land”-ról beszélhetünk, amikor íróit már „csak” németnek (osztráknak, svájcinak) nevezik.

A második világháború után ez az irodalom gyakorlatilag teljesen eltűnt a látótérből (a náci korszak kritikai reflexiója miatt is), és a hatvanas-hetvenes évekig ez így is maradt, amikor az érdeklődés két tematikai csomópont köré kristályosodott ki: az egyiket Franz Kafka és a prágai német irodalom képviselte (összefüggésben az 1963-as és 1965-ös két liblicei konferenciával), a másikat a harmincas években Csehszlovákiába menekült náciellenes német emigráció. A csehországi német irodalom szisztematikus és differenciáltabb kutatása csak a „bársonyos forradalom” után vette kezdetét, az új reflexiók és a korábban elfogadott tézisekben való kételkedés jegyében, tulajdonképpen majdnem a nulláról.⁵

Annak magyarázatát, hogy a soknemzetiségű irodalomtörténetnek cseh közegben hányattatott sorsa van, kereshetjük egyebek mellett abban a kevésbé szembeötlő okban is, hogy az irodalomtörténet – mint tudományos diszciplína – *mélyen* be van ágyazva a nemzeti újjászületés hagyományába: a 18. század végén született, egyszerre alkotva meg a „nemzeti szellem” romantikus képzetét és a nemzeti emancipáció politikai perspektíváját. Az irodalomtörténet intézményesítése az egyetemeken kéz a kézben járt a nacionalizmussal, amelynek eszközévé vált. A legitimitáció bélyegét ütötte a nemzeti identitás megalkotásának programjára, kialakítva a cseh irodalmi kánont, amely középkori és barokk szövegeket rendezett egységes koncepcióba (ideértve a középkori epika nem létező műveit is), s amelyet a 19. századi nemzeti ikonok kanonikus képe tetőzött be. A 19. századi filológia azzal a természetes előfeltevéssel dolgozott, hogy tanulmányainak tárgya az irodalom és nyelv homogén, taxonómiai egysége. Az irodalomtörténet-írás úgy működött, mint a fent leírt diszkurzív praxis: mindig elnyomta vagy

⁵ Peter BECHER, „Literaturgeschichte der czechischen Literatur”, in *Handbuch der deutschen Literatur Prags und der Böhmisches Länder*, Hg. Peter BECHER, Steffen HÖHNE, Jörg KRAPPMANN und Manfred WEINBERG, 9–13 (Stuttgart: J. B. Metzler, 2017).

kizárta a narratíva integritását veszélyeztető elemeket. A más nyelvű irodalomtörténetek nemzeti szempontból a rendszer elleni kihívásként jelentek meg, mai terminológiával talán azt is mondhatnánk: *queer* elemekként.

Komparatiztikai szempontból tehát azt mondhatjuk, hogy a kollektív amnézia ugyanolyan jelentős szerepet képes betölteni, mint a megosztott emlékezet. A komparatív perspektíva egyenesen szemben áll a nemzeti tudomány által megalakított történeti örökséggel, és az összehasonlító szempont beillesztése az irodalomtörténetbe nem jelenthet kevesebbet, mint az episztemológiai horizont megváltoztatását, vagyis paradigmaváltást.

2. A következő téma, ami komparatiztikai megközelítésért kiált, a „másik” ábrázolásának antropológiai képe. A komparatiztikai kutatásnak ez a területe különösen telített történetileg kialakult vagy kialakított reprezentációkkal, melyeknek eredményei jól behatárolhatók autosztereotip és heterosztereotip képekkel, amint az irodalmi szöveg a maga specifikus művészi eszközeivel megjeleníti a másik nemzet képviselőit. Ezen a szinten kerülhet sor a „másik” – mint irodalmi toposz vagy figura – sztereotip ábrázolásának vizsgálatára. Mi több, tekinthetjük az irodalmat a hasonló sztereotípiák terjesztésének egyik privilegizált médiumának, mert a hitelesség igényével lép fel (elsősorban esztétikai értelemben) a befogadó felé.⁶ Ebből következik, hogy itt a szubjektív, az intertextuális rendszerbe kötött, műfajilag és történetileg kontextualizált és teleológailag célzott szövegábrázolások kutatásának mérhetetlenül széles területe kínálkozik, amelyek *modus operandiját* a szövegben érdemes éppen interkulturális perspektívából tanulmányozni, mert inkább a két (vagy több) nemzet viszonyáról, mint egy nemzet identitásáról vallanak. A csehországi többnemzetiségű irodalom történetében nem meglepő az a sajátosság, ahogy a németek ábrázolásra kerülnek a cseh nyelvű irodalomban⁷ – és megfordítva.

Ezen a területen a kutatás tárgya számos irodalmi alak és motívum lehet, melyeket nem feltétlenül kell a *toposz* fogalmával azonosítani (mint amilyen a cseh szerető vagy a cseh szolgálóleány a német realista epikában; vagy az agresszív terjeszkedés mint sztereotip képzet a németekről a cseh irodalomban, ami bizonyos alakok attribútuma). Speciális esetekben érdemes bevezetni az eljárás módok összevetését, melyek által a különböző szerzők közvetlenül is beépítik az egyes területeken érvényesülő kulturális és metafizikai konnotációkat. Természetesen itt a szubjektív élmény ideológiai instrumentalizálására gondolunk, ami tipikusan a haza és az otthon képzetének konstrukciójára irányul, beépítve később az elnyomás és a veszélyeztetettség motívumát, ami végül a haza elvesztésére fut ki.

⁶ Manfred BELLER and Joep LEERSSEN, eds., *Imagology: The Cultural Representation of National Characters: A Critical Survey* (Amsterdam–New York: Rodopi, 2007), 25.

⁷ Vladimíra BOROVÁ, „Obraz Němců v české historické beletrii 1890–1900”, in *Obraz druhého v historické perspektivě*, ed. Luďa KLUSÁKOVÁ, AUC Philosophica et historica, Studia historica XLI, 11–39 (Praha: Acta Universitatis Carolinae, 1997).

Itt nagyon erősen érvényesül a „másik” ábrázolásának sztereotipizálása, gyakran akár rasszista színezettel. A stilizálás szokásos eleme a mitizálás, mint az ott-hon árkádiai vagy idilli ábrázolása. Ennél a témánál át lehet lépni a genealógiai kutatás területére, felidézve a népszerű és irodalmi igényű (szudéta)német turisztikai könyveket vagy a *Heimatsroman* szudétanémet változatát. Különösen produktív kutatási területet kínál az 1945 utáni szudéta tematikájú német irodalom, amely a háború utáni etnikai alapú kitelepítést és a vele kapcsolatos személyes tragédiákat dolgozza fel.⁸

Az eddigiekből következik, hogy a nyelvközpontú, izolált egynyelvű korpuszra támaszkodó kutatásnál a jelzett témában előnyösebb a kölcsönös párhuzamokat, analógiákat és hatásokat feldolgozó megközelítés – így lehet szembe-síteni a hazai föld fent említett mitizálását a cseh irodalomban azzal a „cseh egzotizmussal”, amely a német nyelvű szövegekből olvasható ki. Azonban az imagológiai megközelítést nem csupán a primer irodalmi szövegek tanulmányozásakor használhatjuk fel, de akkor is, amikor azok átnyúlnak a szekunder reflexiókba, hiszen értékelés szempontjából az irodalomtudomány sem semleges. „Aligha vitatható, hogy az irodalomtudomány akár öntudatlanul is bevonja a másik országról alkotott képet az idegen szerzők műveinek értelmezésébe, s az »image« (esetenként a »mirage«, a tévképzet is) hangsúlyosan jelen van az irodalmi kritikában”.⁹

Ennek megfelelően az imagológiai megközelítés nemcsak az értékeléssel te-lített sztereotíp ábrázolásokat tárhatja fel, de kritikai elemzéssel lehetőséget kí-nál az azonosításukra is, tehát lerombolhatja és eltávolíthatja őket. Ahogy már említettük, a nyilvános térben a személyes tapasztalat komplementárisan min-dig kiegészül a kulturális előfeltevésekkel, ami az irodalomban együttesen érvé-nyesül.

3. Természetesen tovább lehet lépni az interkulturális kapcsolatok szintjére is, ami a cseh tartományok vonatkozásában a cseh, német és zsidó elemek együttélé-sét jelenti. A 19. század elejétől bárhogy is szemben álltak egymással a cseh és német nacionalizmus koncepciói, s a kulturális élet nagyobb része kizárólag egy-nyelvű alapon állt, a „prágai” identitás például azt is jelentette, hogy nem szüksé-ges választani a cseh vagy német (vagy zsidó) önbesorolás között. Ugyanígy létez-tek csehországi községek, városok vagy egész régiók, ahol a kétnyelvűséget ter-mészetesnek tekintették.¹⁰ A kultúrák találkozásának ez a módja tehát nem kíván-ta meg a sebészileg pontos elválasztást, s nem igényelt szeparációt az összevegyü-lés, keveredés és az ebből következő hibrid, inkább transzkulturális, mint inter-kulturális típusú identitás kialakulása sem.

⁸ Lukáš MOTYČKA, „Landschaft”, in *Handbuch*, 324–325.

⁹ BERKES Tamás, „Komparatistika a bohemistika z maďarského úhlu pohledu”, *Slovo a smysl – Word and Sense* 12, 23. sz. (2015): 178–186, 181.

¹⁰ Dieter HEIMBÖCKEL und Manfred WEINBERG, „Interkulturalität”, in *Handbuch*, 31.

Szemlátomást itt rajzolódnak ki az a perspektíva, amelyet a regionális komparatiztika kínál. A csehországi német irodalom a regionális irodalom tipikus példája, mind irodalomszociológiai (mint mindenfajta regionális specifikummal rendelkező irodalmi mező), mind axiológiai szempontból (maga a fogalom, a *regionális irodalom* implikálja a provincialitást vagy a művészi silányságot, és a szudétanémet irodalomból valóban csak kevesek kerültek be a német vagy osztrák irodalmi kánonba). Maga a „régio” fogalma mindig bizonytalan, kizárólag dialogikusan újra és újra kijelölt határu konstrukció; a kulturálisan polifón cseh tartományok esetében minden bizonnyal a prágai központból és a cseh korona országaiból (Cseh- és Morvaország, Szilézia) áll. Tehát interkulturális kapcsolatnak tekintjük a Prága és a fővároson kívüli területek közti kapcsolatokat, beleértve a régió német irodalmának a többségi cseh irodalommal való érintkezését. Prága esetében nem tekinthetünk el a német irodalom két közeli központjával, a Berlinnel és Béccsel való kapcsolatokról – de más európai kulturális centrumokkal való érintkezéstől sem (Párizs, Moszkva stb.) Nyilvánvaló, hogy a regionális perspektíva egyúttal a figyelem tengelyének középpontjába helyezi a centrum–periféria kapcsolatot, amely ismét értékekkel telített kritérium. Egyúttal felkínálja, hogy az érintett irodalmi mezőre egy koncentrikusan differenciáltabb rálátást lehessen szerezni, amely figyelembe veszi egyrészt a Prágán kívüli „lokális” centrumok létezését, amilyen Brno, Olomouc vagy Opava volt, másrészt lehetővé teszi a centrum és a perifériák közti érintkezési, genetikai és recepciós összekötő elemek részletes irodalomtörténeti vizsgálatát, akárhogy lesznek is definiálva, különösen a sajtó által terjesztett információk elérhetőségét, a helyi kulturális és művelődési intézmények feladatait.

A kutatói figyelem középpontjába így nemcsak a német nyelvű irodalom kerül, amely tartalmilag cseh, illetve morvaországi témákat és motívumokat idéz fel (mint Rilke és Musil esetében),¹¹ de a „nagy” irodalmi irányzatok (expresszionizmus, szürrealizmus) recepciójának típusára is fókuszál a regionális szerzőknél (vagyis a helyi írók és a német nyelvű centrumok viszonyára, amely az elhatárolódástól az együttműködésig terjedhet). Ebben a kontextusban jelenhet meg a cseh elit körében uralkodó frankofiliába való belefáradás következménye, amelynek nyomán az 1920-as években újjáéledtek a cseh–német irodalmi kapcsolatok. Ezeknek a kutatói kérdéseknek végeredményben talán van némi relevanciájuk az irodalomtörténeti kánon megalkotásában. Ugyanis nemcsak „kemény” faktográfiai adatokat szolgáltatnak, hanem új interpretációs síkok megnyitását kínálják fel.

4. Végül meg kell említeni a közép-európai szempontot is. Ezt csak röviden érintjük, mert ezen a területen áll a komparatiztika relatíve a legkevésbé szilárd talajon. „Közép-Európa” jellegének vagy identitásának kérdésében, tehát abban,

¹¹ Olyan szerzőket is érint, akik nem csehországi születésűek, de szorosan kötődtek hozzá egész életükben, vagy annak jelentős részében, mint Ferdinand von Saar vagy Peter Härtling.

hogy tulajdonképpen mit tartalmaz ez a fogalom (akár politikai, akár kulturális fogalomról van szó, a földrajziról nem is beszélve), hamar terminológiai és konceptuális apóriákhoz jutunk, ami nem ennek a tanulmánynak a tárgya. A mi szempontunkból az a lényeges, hogy maga a fogalom, „Közép-Európa” diszkurzív konstrukció, s mint irodalomtörténeti, komparatiztikai fogalom mindig újrakonstruálódik. De Közép-Európa megkülönböztető jegyeiből elsősorban az előző bekezdésben is említett interkulturalitásra emlékeztetünk, mint múltbéli, elveszett jelenségre.¹² A szinte parttalan szövegtörzsből, ami a közép-európai irodamakkal és azok identitásával foglalkozik, most csupán Urszula Górska varsói kutató észrevételét említjük meg, aki az etnikai heterogenitás mellett a „művészi kategóriák”¹³ közé sorolja a fenyegetettség tartós érzetét, valamint azt a folyamatos viszályt, amely a nemzetek egységesülése és autonómiára való igénye közt feszül. Szerinte ebből fakad a közös érzékenység és a hasonló típusú világlátás, amelyet „neurotikusnak” nevez, kijelölve a külső és belső sérülékenységből származó hálózatok struktúráját, ami a politikára éppúgy kiterjed, mint a „nagy történelemre”.¹⁴ Szükséges itt hangsúlyozni, hogy Górska valami alapvető dolgot közöl a közép-európai kultúra karakteréről, amelynek lokális vonásai rendszerint feszültségben álltak az európai kulturális központok erőterével. Arról van szó, hogy térségünk lokalitása magában foglalja a kulturális centrumok és a regionális műveltség tűzhelyei közti recepciós viszonyokat, beleértve a „kánonon kívüli” kritikus és átértékelő irodalmi-művészeti innovációt. A közép-európai térség ilyen conceptualizációja ugyanúgy segíthet megvilágítani a recepció specifikumait, mint a tradicionálisan itt találkozók, de egymásból nem mérítő kulturális hatások működésének néhány mechanizmusát (mint például a komplikációktól mentesnek vélt soknemzetiségű Habsburg-monarchia iránti utópisztikus nosztalgia).

KITEKINTÉS

Az *irodalmi traumatológia* természetesen mesterségesen létrehozott fogalom. Ott lehet kontextusa az érintett problémakörrel, ahol a komparatiztikai megközelítés érintkezik az irodalomtörténet-írással, s legalább deskriptív értelemben bizonyos relevanciával bír. A perspektíva kiszélesítésével ugyanis megállapíthatjuk, hogy a rokonságban álló történelmi és filozófiai koncepciók, amelyek komplikálják a több nemzetiséget érintő irodalmak történetét, a térségben más-

¹² Csehországban erre a legfrissebb reflexió a *Revue Prostor* kulturális folyóirat legújabb száma, amely magyar és lengyel tematikájú, s ahol a bevezetőben olvashatjuk (hivatkozva Roman Kanda irodalomtudósra): „Ezen posztototális társadalom csodálatos kivételessége szerinte (Kanda szerint) újra elvesztette relevanciáját a multikulturális princípiumok megtagadásával.” Vö. Martina V. ŠTERNOVÁ a Magdaléna Krížová, „Editorial”, *Revue Prostor* 36, 111. sz. (2019): 2.

¹³ Urszula GÓRSKA, „Europa Środkowa jako kategoria artystyczna. Neuroza i wrażliwość”, *Porownania* 8 (2011): 43–59.

¹⁴ Uo., 45.

hol is előkerülnek, s már egy gyors pillantással megállapítható, hogy az összehasonlító perspektíva alkalmazásával váratlan párhuzamokat találunk. Példa lehet erre a *literatura kresowa* [határ menti irodalom] Lengyelországban, vagyis az az irodalmi korpusz, amely az 1939-ig Lengyelországhoz tartozó keleti területeken született, vagy ezekkel a területekkel foglalkozik, illetve a második világháború utáni elvesztésükkel kapcsolatos. Ebben az anyagban – minden nyelvi, történelmi és esztétikai különbség ellenére – meglepően sok érintkezési pont található a német nyelvű cseh irodalommal: regionális irodalomról van szó, amely reflektál a térség nemzetiségi (lengyel–ukrán–zsidó) összetételére, illetve interkulturális karakterére; egy ma már nem létező irodalom, amely a második világháború után szinte eltűnt az irodalmi diskurzusból és kis híján az emlékezetből is,¹⁵ hogy visszatérjen az 1980–90-es évek fordulóján, ám kutatása ideológiailag erősen megterhelt.¹⁶ Nyomatékosan kifejeződik benne a „másik” antropológiai ábrázolása, ami a keleti idegenek ellenségképe által kapcsolódik a határvidéknek – mint a kereszténység védőbástyájának – a tematizálásához. Egyik témája a térség romantizáló mitologizálása, amelynek köszönhetően a terület szélesebb értelemben kivételes státuszt nyer – egzotikus, „nemesen vad”, a nagy történelem véres poklának színhelye stb. Ahogy lenni szokott, az ilyen tézisekre felfűzött irodalom művészileg nem feltétlenül értékes, viszont politikailag teleologikus, nacionalista, tendenciózus és mitologizáló a történelmi igazság tagadásának értelmében.

Hasonló, igaz távolabbra vezető kutatási problémák nyílnak meg a diaszpóra- és migrációs irodalom tanulmányozása során. Az itt feltáruló párhuzamok elemzése messze túllépné ennek a tanulmánynak a kereteit, mégis legyen szabad utalnunk arra, hogy a komparatistikai eljárás nem merülhet ki a genetikai kapcsolatok tanulmányozásában (vagy önkéntelen egybeesésekben és kontingens párhuzamokban), de szolgálhat a fentebb vázolt történelmi háttérű ideológiák – s az ebből fakadó *ressentiment* – korrekciójával. Ez a kritikai metateória egyúttal megadja az irodalomtörténeti diskurzusok ideológiai és kulturális megköttöttségének feltétlenül szükséges kritikáját is. Ez a komparatistika *raison d'être*-je. S ennek nyomán megtörhet egy közép-európai „átok” is: amennyiben az eddigi irodalomtörténet komparatista is volt, figyelme vagy csak Közép-Európa és a Nyugat kap-

¹⁵ A háború után első munka ebben a témában Jerzy R. Kryżanowski beszámolója a „kreszek” ábrázolásáról a kortárs lengyel irodalomban, amely a VIII. Szlavisztikai Kongresszuson hangzott el 1978-ban; addig a „*kresowa literatura*” problémája közvetlenül nem jelent meg, csak helyettesítő és részleges formában, mint például az ún. galíciai iskola kapcsán (»írók *oda*átról«), [...] vagy teljesen és megmásíthatatlanul diakrón formában.” Eugeniusz CZAPLEJEWICZ, „Czym jest literatura kresowa”, in *Kresy w literaturze: Twórcy dwudziestowieczni*, red. Eugeniusz CZAPLEJEWICZ i Edward KASPERSKI, 7–73 (Warszawa: Wieda powszechna, 1996), 9.

¹⁶ „A *kresowa literatura* (mint kategória) drámája még nem ért véget. Ahogy a kreszek drámája sem.” Uo., 11.

csolatára irányult, vagy csak az areális, szlavisztikai összehasonlításra fókuszált,¹⁷ sokkal kevésbé a régió saját belső összefüggéseire. Ebben az értelemben a cseh korona országainak területén született cseh és német nyelvű irodalom komparatív története a várva várt közép-európai irodalomtörténeti szintézis egyik szükséges állomása lehetne.

(HELLER, Jan M. *Literární traumatologie: Hranice změny paradigmatu v komparativní konstrukci mnohonárodnostních dějin literatury* [kézirat].)

Fordította: Halász Krisztina

¹⁷ CORNIS-POPE and NEUBAUER, „General Introduction”, 13; BERKES, „Komparatistika a bohemistika”, 182.